

ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ЯК АКТИВНА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА

Острроверхова Н. М., доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України

У статті висвітлюються характерні ознаки загальноосвітнього навчального закладу як активної соціально-педагогічної системи, теоретичні засади та методологічні аспекти управління його діяльністю.

Ключові слова: соціум, система, теорія, методологія, аспект, освіта, загальноосвітній навчальний заклад.

Загальноосвітній навчальний заклад є важливою складовою системи освіти в Україні, який у своїй діяльності керується Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», іншими законодавчими актами України, Постановами Верховної Ради України, актами Президента України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, Кабінету Міністрів України, наказами МОН України, іншими постановами центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, «Положенням про загальноосвітній навчальний заклад», затвердженим Кабінетом Міністрів України від 27 серпня 2010 р. №778.

Загальноосвітній навчальний заклад, як функціональна освітня установа, має об'єктивні та обов'язкові взаємозв'язки з державними органами управління, органами виконавчої влади та самоврядування. При цьому цілком реальними і обґрунтованими є безпосередні і опосередковані взаємозв'язки та взаємовпливи між ними. Опосередковані взаємозв'язки реально відбуваються між загальноосвітніми навчальними закладами та органами управління освіти (Міністерством освіти і науки України, обласними, міськими та районними управліннями освіти), між якими існують прямі і зворотні зв'язки. Саме тому правомірним є твердження, що ЗНЗ є органічною складовою структури соціуму, водночас однією із важливих його ланок – системи освіти в країні, яка забезпечує загальну середню освіту кожній дитині шкільного віку.

Панорама розгалуження взаємозв'язків загальноосвітнього навчального

закладу як соціально-педагогічної системи, державних органів управління та освітніх установ наглядно подається у вигляді моделі (рис. 1).

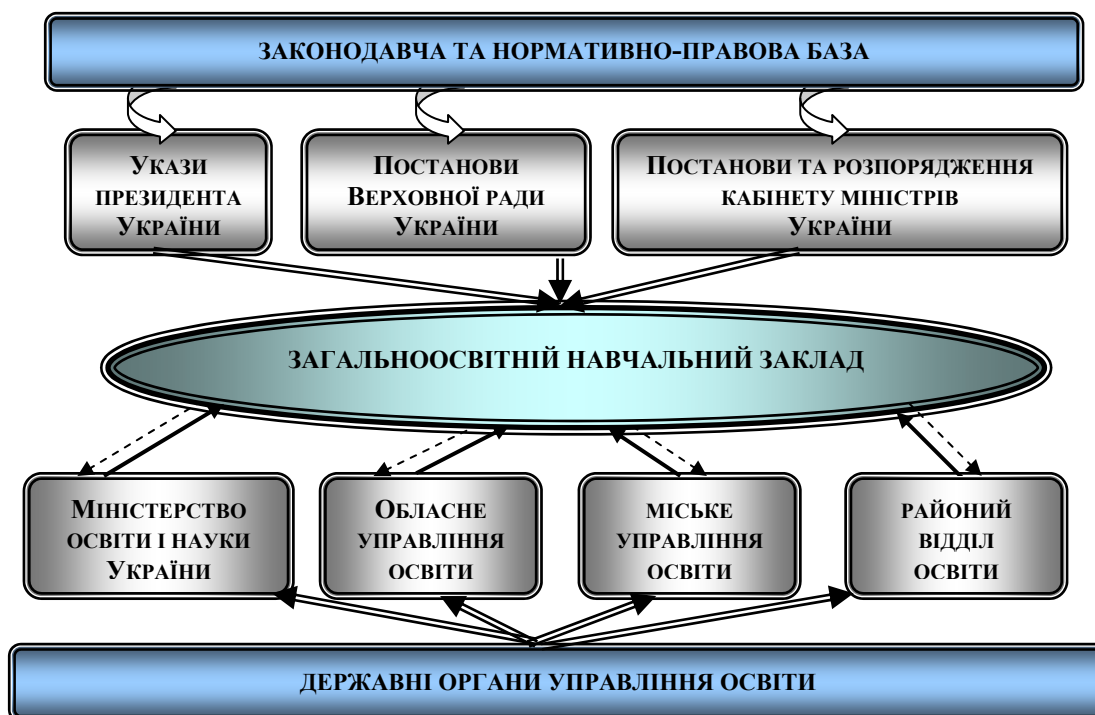

Рис.1. Модель взаємозв'язку загальноосвітнього навчального закладу з державними органами управління та органами управління освіти

Згідно з «Положенням» загальноосвітній навчальний заклад покликаний забезпечити якісну освіту підростаючому поколінню, фізичне, моральне, психічне здоров'я кожній дитині. При цьому слід керуватися тим, що освіта – це соціальне явище, специфічна галузь громадського життя, важлива передумова успішного розв'язання основних завдань суспільства, держави, необхідна умова відтворення й успішної трудової діяльності, формування кадрів робітників для народного господарства, державного і політичного устрою, для всіх сфер розвитку суспільства. «Соціальні функції освіти – передача накопичених людством знань, спадкоємність соціального досвіду і в цілому духовна спадкоємність поколінь, соціалізація особистості, накопичення нею інтелектуального, морального і фізичного розвитку, працевлаштування випускників навчальних закладів» [1,с. 547].

У системі освіти в Україні загальноосвітній навчальний заклад посідає центральне місце. Він забезпечує базові знання молоді як базис для продовження навчання у розгалуженій системі закладів освіти: середньої, професійно-технічної, гуманітарної освіти, вищої та післядипломної освіти. З метою ілюстрації об'єктивних взаємозв'язків між складовими системи освіти та місця у ній загальноосвітнього навчального закладу подається структурною моделлю (рис.2).

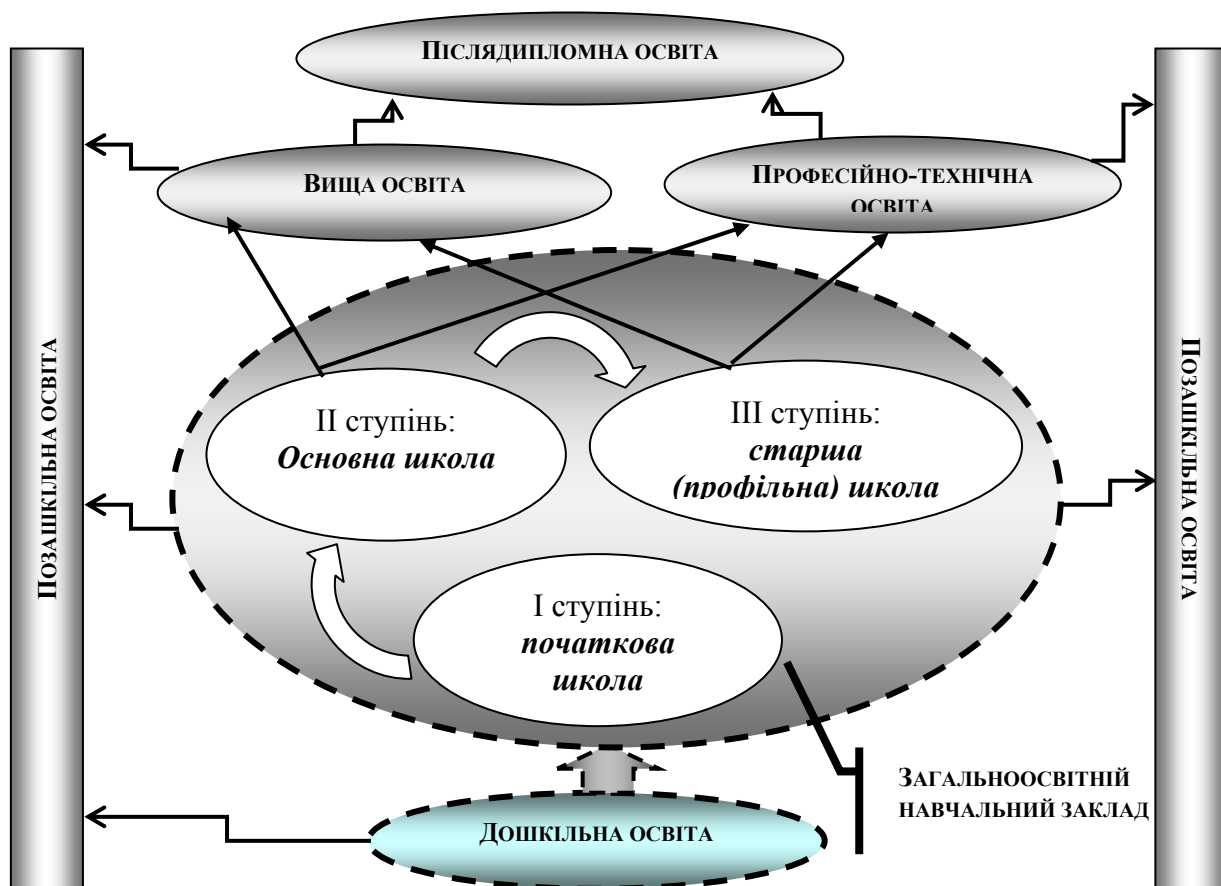

Рис. 2. Структурна модель загальноосвітнього навчального закладу в системі освіти України

Виходячи з того, що формування, функціонування і розвиток системи освіти – це процес, який зумовлений системою суспільних відносин, матеріальними і духовними потребами та інтересами суспільства, доцільно розглянути методологічні аспекти системи освіти в Україні та їх особливості.

Одним із них є гуманістична орієнтація освіти та її змісту в умовах

кардинальних змін в ідеології, суспільному житті, педагогічній свідомості. Основи гуманістично зорієнтованої освіти розроблялися завжди, не дивлячись на відсутність умов їхньої реалізації. Мета сучасної освіти – розвиток тих здібностей особистості, які потрібні їй та суспільству, підготовка до активної участі в житті, поєднання буття індивідуальної людини з культурою соціуму. Гуманна парадигма освіти спрямована на подолання жорсткої маніпуляції свідомістю вихованців, відхід від практики індокрінації (нав'язування учням стереотипів мислення). Гуманізація спрямована на посилення тих положень вітчизняної і зарубіжної педагогіки, які орієнтують учня на посилення гуманних, довірливих стосунків між ним і вихователем. Вона базується, перш за все, на основі зміни стилю педагогічного спілкування – від авторитарного до демократичного. За таких умов сутністю освітнього процесу стає цілеспрямоване перетворення соціального досвіду в досвід особистий.

Важливою частиною і засобом гуманізації освіти є його гуманітаризація. У теорії та практиці відрізняють два аспекти гуманітаризації. Один із них можна визначити як нарощення у змісті знань про людину, людство і людяність, тобто збільшення долі гуманітарної освіти. Це завдання розв'язується в процесі конструювання навчального плану і розроблення змісту відповідних навчальних предметів. У зв'язку з цим одним із аспектів проблеми соціалізації освіти і управління нею є поліпшення якості викладання гуманітарних предметів, подолання стієнтистського підходу до викладання окремих предметів. Наприклад, викладання літератури можна перетворити у навчання літературознавству, що сприятиме вихованню в особистості глибоких почуттів, співпереживань, здатності відчувати красу художнього слова. Окрім цього виникає завдання гуманізації викладання негуманітарних предметів. У цьому випадку такі предмети як фізика, математика, хімія, будуть реалізувати також і функцію формування творчих здібностей учнів, їхньої емоційної сфери і цінностей щодо визначення гуманістичних орієнтацій. Ідея гуманізації освіти реалізується засобами змісту навчального матеріалу, відповідними організаційними механізмами на кожному ступені навчання і в кожній освітній

установі, науково-виробничих підприємствах, державними і місцевими органами управління освітою та самоврядування в галузі освіти відповідно до її структури.

На певних етапах розвитку суспільства і системи освіти як його складової в суперечках та гострій боротьбі народжуються нові, прогресивні педагогічні ідеї, теорії, концепції, наукові підходи, принципи. Зокрема, науковий підхід передбачає розгляд, дослідження тих чи інших явищ і процесів з позиції конкретної теорії. У широкому розумінні поняття «теорія» [грец. *theoria* – дослідження] – це система узагальненого знання, пояснення тих чи інших сторін дійсності [2,с.408]. Уявлення і поняття про світ, які формуються в процесі пізнавальної діяльності людини включає в себе всю сукупність абстрактних пізнавальних образів, що обслуговують практичну діяльність людини. Тому у вузькому значенні поняття «теорія» слід розглядати як систему наукових знань про будь-яку сукупність об'єктів, що сприяє поясненню та передбаченню явища конкретної предметної галузі. Наукові теорії досить різноманітні за своїм онтологічним змістом. У гносеологічному відношенні всі теорії являють собою розвинену форму систематизації наукових знань і є способом ідеалізованого описання об'єктивної реальності та засобом пояснення її закономірностей. Наукова теорія не є єдиною формою пізнання світу. Від усіх інших форм (абстракцій, аналогій, гіпотез тощо) вона відрізняється як своєю будовою, так пізнавальною цінністю [3,с.147]. Процес формування наукової теорії реалізується в кінцевому результаті як компроміс між логікою і досвідом через встановлення певної динамічної рівноваги між ними. Звідси випливає, що будь-який науковий підхід має базуватися на певній науковій теорії. Наприклад, в основу системного підходу покладено теорію систем, діалектичного – закони діалектики тощо. До найбільш поширених наукових підходів у соціально-педагогічних дослідженнях та освітній практиці відносяться: системний, діалектичний, синергетичний, компетентнісний, інформаційний. У нашому дослідженні вони розглядаються з позиції їх об'єктивного взаємозв'язку і доцільності використання у процесі навчання та аналізу ефективності їх

реалізації.

Системний підхід як методологічна основа розвитку пізнання оточуючої дійсності передбачає розгляд об'єкта, явища, процесу як цілісної динамічної складної системи. Ідею «загальної теорії систем» започаткував австрійський учений Людвиг фон Берталанфі (1937 р.), реалізуючи її у підході до розвитку філософсько-методологічної концепції біологічного організму. Поняття і сутність цілісних систем ґрунтовно розкриті у філософській, соціологічній та психолого-педагогічній літературі (В. Г. Афанасьєв, І. Б. Блауберг, А. Д. Сараєв, А. І. Уйюмов та ін.). Так А. І. Уйюмов сутність поняття «система» тлумачить як множину об'єктів, на яких реалізується заздалегідь визначене відношення з фіксованими якостями, і, по-друге, як «множину суб'єктів, котрі володіють заздалегідь визначеними якостями з фіксованими між ними відношеннями» [4, с. 21]. І. В. Блауберг під системою розуміє «сукупність елементів, які пов'язані взаємодією і в силу цього виступають як одне ціле по відношенню до оточуючого середовища» [5,с.48]. А. Д. Сараєв вважає, що система – це «сукупність елементів, які знаходяться у відношенні один до одного, необхідному і достатньому для виконання функцій даної сукупності елементів» [6,с.49]. Отже, поняття «система» визначається низкою учених через наявність елементів і взаємозв'язків між ними, або наявність елементів і взаємодії між ними. Поняття «система» вказує на структуру і функціональну спрямованість елементів. За характером зв'язки між елементами системи бувають різними: вони можуть виражати відношення, взаємодію, будову, функціональну спрямованість. Елементи систем, залежно від їх типу (біологічні, механічні, соціальні тощо) теж є різними і специфічними.

Педагогічні системи відносяться до типу соціальних систем, тому що їм притаманні всі характерні ознаки соціальної системи, а саме: наявність сукупності елементів, об'єктивно існуючих зв'язків між елементами системи, притаманність ознак цілісності системи, ієрархічна підпорядкованість елементів системи, зв'язок системи з зовнішнім середовищем, наявність мети функціонування системи. Елемент педагогічної системи слід розглядати як

мінімальний компонент або максимальну межу її розчленування. Кожен елемент системи виступає у сукупності з іншими як такий, що може бути розкладений на певні компоненти даної системи. Структуру системи зумовлює сукупність і характер зв'язків між елементами, які забезпечують збереження її основних властивостей. «Цілісність системи, – підкреслює В. Г. Афанасьєв, – не створюється людиною в процесі пізнання, а лише відтворюється у формі чуттєвих образів чи логічних категорій. Тому ціле існує не само собою, а є відображенням об'єктивно існуючого цілого. Пізнати ціле – означає розкрити: його сутність, якісну специфіку, притаманні йому системні, інтегративні якості; його склад, кількісну та якісну характеристику частин, компонентів, їх координацію і субординацію, головну із частин; його структуру, тобто внутрішню організацію, взаємозв'язок компонентів; його функції, активність, життєдіяльність, функції частин (якщо останні працюють на загальні функції); його інтегративні, системні фактори, механізми, що забезпечують цілісність системи, її вдосконалення і розвиток; його комунікації з зовнішнім середовищем, в тому числі зв'язок з більш широким цілим, частиною якого воно само є; його історію, початок і джерело виникнення, становлення, тенденції і перспективи розвитку, перетворення в якісно нову цілісну систему [7,с.17-18].

В. П. Кузьмін з позицій системного підходу розрізняє три типи найбільш загальних об'єктів природи і суспільства: окремий предмет – цілісна система – сукупна різнооб'єктна дійсність. Такий підхід зумовлює типологічні форми пізнання. Перша із них передбачає розгляд окремого предмета («предметоцентризм»); друга – «вид», «рід», що становлять систему, в якій окремий предмет виступає як компонент системи («системоцентризм»); третя – складну дійсність, що являє собою множину різноманітних систем («поліцентрична надсистемна єдність») – соціалізм, капіталізм, група суверенних держав, що розвиваються [8,с.30]. Н. В. Кузьміною дано визначення поняття «педагогічна система» і розкрито критерії її оцінки [9].

В основу системного підходу до загальноосвітнього навчального закладу закладено «системоцентризм», тобто ідея бачення об'єкта дослідження як

цілісної складної динамічної системи. «Системний підхід – це якісно більш високий, ніж просто предметний спосіб дослідження. Це перехід від пізнання окремого до загального, від однозначного до багатозначного, від абстрактного до конкретного, від одномірного до полімірного, від лінійного до нелінійного та ін.», зазначає В. Г. Афанасьєв [7,с.7]. Системний підхід у минулому широко використовувався відомими вченими у різних галузях науки: у дослідженні біосфери (В. І. Вернадським), у галузі біології (В. М. Сукачовим та І. І. Шмальгаузенем), у нейрофізіології (П. К. Анохіним) та ін. Поява нової галузі науки про управління – кібернетики, що пов'язана з ім'ям Н. Вінера, відкрила нові можливості використання системних методів у дослідженнях та управлінні соціально-педагогічними системами, зокрема можливості моделювання абстрактних систем. Універсальність системного підходу пояснюється тим, що «...системна якість, – як пише С. Г. Устич, – є однією із основних рис суті об'єктів, явищ і процесів об'єктивної реальності, які значною мірою визначають їхню якісну самотність» [10,с.4]. Спостерігається також активізація його використання у дослідженнях проблем різних науково-педагогічних напрямів: виховання (В. М. Гнатюк, А. Ю. Куракін); моделювання змісту навчального предмета, його логічної структури (М. А. Алексєєв, І. І. Левітов, О. М. Сохор); засвоєння знань (П. М. Ерднієв, В. П. Максименко); політехнічної освіти (П. І. Ставський); теорії дитячого колективу (Л. І. Новікова); вивчення процесу навчання як цілісного явища (А. М. Алексюк, С. У. Гончаренко, В. І. Загв'язинський, Ю. І. Мальований, В. Ф. Рубакін, А. В. Фурман, В. Ф. Щербань та ін.); загальнопедагогічних проблем (М. О. Данилов, Ф. Ф. Корольов, Ю. К. Бабанський); проблем управління (В. І. Бондар, Л. І. Даниленко, Б. С. Кобзар, В. М. Мадзігон, Н. М. Островерхова); педагогічної творчості вчителя (В. І. Андрєєв, О. І. Виговська, І. А. Зязюн, С. О. Сисоєва та ін.).

Відомі вітчизняні вчені С. У. Гончаренко, Ю. І. Мальований у своїх працях висвітлюють з позицій системного підходу соціально-педагогічні проблеми розбудови української школи, теоретичні засади гуманітаризації освіти в Україні [11,с.51]. Проблема підвищення теоретичного рівня освіти

досліджувалася С. У. Гончаренком та Н. В. Пастернаком. На думку авторів, новий цикл наукового пізнання передбачає: засвоєння нових теоретичних знань та підвищення використання матеріальних засобів їх застосування; пошуки та вироблення нових законів і правил; проведення експериментів; втілення в практику роботи розроблених науковцями нових понять та моделей; здійснення систематичних спостережень за процесом, який вимагає наукового пізнання; орієнтація на світову практику [12]. Отже, низкою авторів розроблено параметри системи наукового пізнання в умовах підвищення теоретичного рівня освіти. Зокрема, В. І. Бондар розкриває сутність системного підходу до управління процесом навчання на основі вичленування системи дидактико-управлінських знань і умінь директора школи (директивно-методологічних, нормативно-законодавчих, загальнотеоретичних та методичних, організаційно-педагогічних, діагностико-прогностичних, організаційно-регулятивних, контрольних-оцінних [13,с.47-53].

З позицій системного підходу С. О. Сисоєва характеризує педагогічну творчість учителя, яку розглядає як діяльність, спрямовану на розвиток потенційних можливостей кожного учня в навчальному процесі, – це: виникнення суперечності, створення проблемної ситуації, наявність об'єктивних (соціальних, матеріальних) і суб'єктивних (знань, умінь, особистісних якостей, мотивації, творчих здібностей) умов для творчості, об'єктивна чи суб'єктивна новизна й оригінальність творчого процесу та його результату; соціальна й особиста вагомість і прогресивність (педагогічна творчість учителя вносить певний вклад у розвиток суспільства та особистості); діалектична взаємообумовленість впливу на розвиток як дитини, так і самого вчителя зовнішніх факторів і внутрішнього саморуху особистості (виховання й самовиховання, розвиток і саморозвиток тощо) [14,с.11].

Теоретичною основою монографічного дослідження соціально-педагогічних умов управління загальноосвітньою школою (автори Н. М. Островерхова, Л. І. Даниленко) виступає системний підхід, внаслідок чого окреслено дві підсистеми (зовнішню і внутрішню) та розкрито їх сутнісні характеристики. Систему

показників зовнішніх умов складають: зміна державної політики в галузі освіти, оновлення стратегічної мети та завдань освіти і виховання; визначення пріоритетних принципів реформування системи освіти, навчання і виховання; модернізація змісту освіти та виховання; впровадження диференційованої мережі навчальних закладів; реформування управління системою освіти; удосконалення системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів; раціональна система фінансового і матеріально-технічного забезпечення; інтеграція зусиль соціальних інститутів і громадських організацій у розв'язанні проблем освіти та виховання. Систему показників внутрішніх умов складає: постановка мети діяльності навчального закладу, раціональний комплекс пріоритетних принципів організації навчально-виховного процесу, модернізація змісту навчання і виховання, реформування управління школою, соціально-економічний статус школи, правовий статус школи, реорганізація фінансово-господарської діяльності школи, специфічні функції керівника школи та вимоги до його особистості [15,с.16-22].

Щодо системності у педагогіці К. Д. Ушинський писав: «Педагогіка – не наука, а мистецтво, – найбільше, найскладніше з усіх мистецтв. Мистецтво виховання спирається на науку. Як мистецтво, складне і обширне, воно спирається на безліч обширних і складних наук...» [16,с.205]. Основою системи виховання А. С. Макаренка є розроблена ним теорія виховання особистості в колективі і через колектив. Він наголошував: «Потрібно вміти пред'являти безкомпромісні вимоги до особистості дитини, що має певні обов'язки перед суспільством і відповідати за свої вчинки» [17,с.92]. Він надавав особливого значення у вихованні кожної особистості засобам впливу здорового колективу і громадській думці. «Контроль громадської думки великого авторитетного й улюбленого шкільного колективу гартує характер учня, виховує волю, прищеплює громадсько-корисні навички особистої поведінки, гордість за школу і за себе як члена цієї співдружності» [17,с.93]. Сповідуючи ідею гуманного виховання громадянина своєї Батьківщини, В. О. Сухомлинський всебічно розглядав систему взаємодіючих впливів на особистість: дисципліну і

самодисципліну, фізичну і психічну культуру підлітка, розумове виховання і становлення моральності, емоційне, естетичне і трудове виховання. Системність у вихованні дитини він вбачав також у взаємовпливі та взаємозв'язку дитини з оточуючим середовищем. «На очах дитини, – пише автор, – йде життя роду людського, воно по крихітці відбивається в її пам'яті, інколи обминаючи свідомість, немовби проскакуючи в тайники пам'яті без уваги» [18, с. 299].

На основі системного підходу досліджуються проблеми виховання учнів школи педагогами-сучасниками. Так В. М. Гнатюк розглядає систему національного виховання учнів як раціональну сукупність взаємопов'язаних основних змістових та діяльнісних компонентів, взаємодія яких забезпечує їх нову інтегративну якість [19,с.70]. Щодо змісту системи національного виховання учнів, то вона, на думку автора, передбачає формування в них рис *громадянина, патріота, гуманіста*. Складові цієї «тріади» характеризуються системою параметрів, розроблених та апробованих автором у практичній діяльності школи [19,с.72-73]. Л. І. Новікова розглядає «виховну систему» як таку, що включає: мету і завдання виховання, зміст і пріоритетні аспекти виховання, методи і форми виховання, наявність матеріальної бази, педагогів-вихователів. Щодо виховних чинників шкільного середовища, то автор вичленовує такі: сім'я, трудові колективи дорослих, «вулиця» – неформальні колективи, предметне середовище, аудіовізуальне середовище [20]. З позицій антропоцентризму підходив до розв'язання завдань виховання І. Огієнко. Систему виховання особистості він розглядає як широкий аспект впливу на неї усіх надбань світової і національної культури [21]. Сутність системи національного виховання Г. Ващенко обґрунтовує як таку, в основі якої лежать загальнолюдські та національні цінності. Він писав: «Не слід думати, що виховний ідеал нації може бути відображений лише в педагогічних системах, або інакше в творах педагогів. Він відбивається і в звичаях народу, і в його пісні, і в творах письменників. Він твориться віками і за традицією переходить від старших поколінь до молодших, що його доповнюють і удосконалюють. Такий традиційний ідеал поряд з іншими народами має і народ український»

[22,с.101].

Наріжним каменем проблеми виховання нової генерації молоді України є національне виховання, яку з позицій сучасних наукових підходів досліджують вітчизняні вчені: І. Д. Бех (особистісно орієнтований підхід), В. М. Гнатюк, П. Р. Ігнатенко, М. Ю. Красовицький (системний підхід), П. П. Кононенко (ідея родинного виховання), В. Г.Кузь, І. В. Мартинюк, Ю. Д. Руденко, Б. М. Ступарик, А. М. Фасоля (світоглядні засади національного виховання) та ін.

Нині важливою проблемою є створення принципово нової системи навчання, виховання й розвитку учнівської молоді, яка б раціонально поєднувала зміст, форми і методи впливу на формування особистості. Це особливо важливо і тому, що на сучасному етапі реформування загальноосвітньої школи сформувалася нова парадигма навчання і виховання, яка базується на засадах особистісно орієнтованого підходу, тобто визнання людської особистості абсолютною цінністю, забезпечення оптимальних умов для її інтелектуального і морального розвитку. У розвиток теорії особистісно орієнтованого виховання вагомий доробок внесено І. Д. Бехом [23].

Низкою вітчизняних та зарубіжних учених з системних позицій досліджуються не лише проблеми виховання учнівської молоді, а й дидактичні системи. Відомий польський учений В. Оконь писав: «Під системою навчання будемо розуміти упорядкований за часом хід подій, що включає дії вчителя та учнів, спрямовані відповідними цілями і змістом, а також враховують такі умови і засоби навчання, які сприяють прояву відповідних змін в учнів» [24,с. 142]. Український учений В. О. Онищук писав: «Процес навчання ми розглядаємо як складну цілісну систему, тобто як упорядковану сукупність, об'єднання взаємопов'язаних і розміщених у певному порядку елементів цілісного утворення» [25,с.34].

Аналіз вітчизняної і зарубіжної літератури з проблем навчання та його аналізу дає підставу для висновку, що педагоги і психологи, які їх досліджували, визнають їх системний характер, розкривають його складові та

взаємозв'язки між ними. У наукових працях та освітянській практиці визнано також різновиди системного підходу до педагогічних явищ і процесів: системно-структурний, системно-функціональний, системно-діяльнісний, системно-компонентний. Так Т. А. Ільїна вводить поняття «системно-структурного підходу», виходячи з розуміння системи як «...множини взаємопов'язаних елементів, об'єднаних загальною метою функціонування та єдністю керування, що виступають у взаємодії із середовищем як цілісна система» [26,с.10].

Системно-структурний підхід до соціально-педагогічних систем (об'єктів, явищ, процесів) передбачає з'ясування будови системи, основою якої є її складові та внутрішні зв'язки між ними. Його доцільно використовувати при аналізі структури змісту курсу навчального предмета, окремої теми навчального матеріалу, структурування навчального матеріалу, структурних компонентів навчального процесу в їхньому взаємозв'язку та взаємозумовленості [27,с.52-60].

Системно-функціональний підхід до процесу навчання передбачає розгляд взаємопов'язаних і взаємозумовлених функцій суб'єктів навчального процесу в їх єдності та взаємодії. Його реалізація спрямована на виявлення нероздільності навчання, виховання і розвитку учнів, підпорядкування їх змісту формуванню цілісної та всебічно розвиненої особистості. З огляду на це системно-функціональний підхід забезпечує реалізацію принципу єдності триєдиної функції навчання: *освітньої, виховної, розвивальної*. Щодо реалізації функцій суб'єктів навчально-виховного процесу (вчитель, учень), то вона базується на чіткому усвідомленні їх специфіки і гармонії взаємовідносин у спільній діяльності.

Системно-діяльнісний підхід до процесу навчання та його аналізу передбачає встановлення наявності взаємопов'язаних та взаємозумовлених видів діяльності суб'єктів педагогічного процесу (вчителя, учнів). Елементами системи діяльності вчителя виступають основні її види: підготовка до уроку, проведення уроку, перевірка письмових робіт та учнівських зошитів, методична

робота, виховна позакласна діяльність, організаційно-виховна робота як класного керівника, робота з батьками, ведення шкільної педагогічної документації. У ракурсі дослідження проблеми аналізу процесу навчання системно-діяльнісний підхід доцільно реалізувати при розгляді двох підсистем: педагогічної діяльності вчителя та навчальної діяльності учнів, що дозволяє вивчити й оцінити їх специфіку, способи взаємодії, результативність кожної із них та в інтеграції.

Системно-компонентний підхід до змісту навчального процесу передбачає виокремлення об'єктивно існуючих компонентів основних його підсистем та виявлення органічних взаємозв'язків між ними. Інтеграція змісту компонентів підсистем процесу навчання уможливорює розкриття його сутності. У нашому дослідженні цей підхід використано при виокремленні об'єктивно існуючих компонентів кожної із основних складових змісту процесу навчання – це: організаційна, дидактична, психологічна, виховна, санітарно-гігієнічна.

Розглядаючи навчальний процес як складну педагогічну систему слід зазначити, що його структурні частини, змістові компоненти та функції у філософському розумінні – це не результат довільного, механічного членування цілого. Це дещо сутнісно відмінне від нього: це взаємопов'язані та взаємодіючі структурні компоненти навчального процесу. А відтак, сутність системного підходу до процесу навчання та його аналізу як педагогічної системи полягає у:

- декомпозиції його на сумативні (змістові) підсистеми (організаційна, дидактична, психологічна, виховна та санітарно-гігієнічна); діяльнісні підсистеми (педагогічна діяльність учителя і навчальна діяльність учнів);
- встановлення між основними субсистемами об'єктивно існуючих взаємозв'язків, взаємозалежності та взаємодії;
- визначення компонентів кожного аспекту навчального процесу та характерних ознак їх сутності;
- окреслення оцінних параметрів компонентів основних підсистем навчального процесу;

- застосуванні системно-діяльнісного підходу до вивчення ефективності педагогічної діяльності вчителя та навчальної діяльності учнів, їх взаємодії;
- використанні системно-функціонального підходу до начального процесу з метою оцінки ефективності реалізації триєдиної функції навчання (освітньої, виховної, розвивальної).

Навчальний процес як соціально-педагогічна система в ЗНЗ ілюструється моделлю (рис. 3).

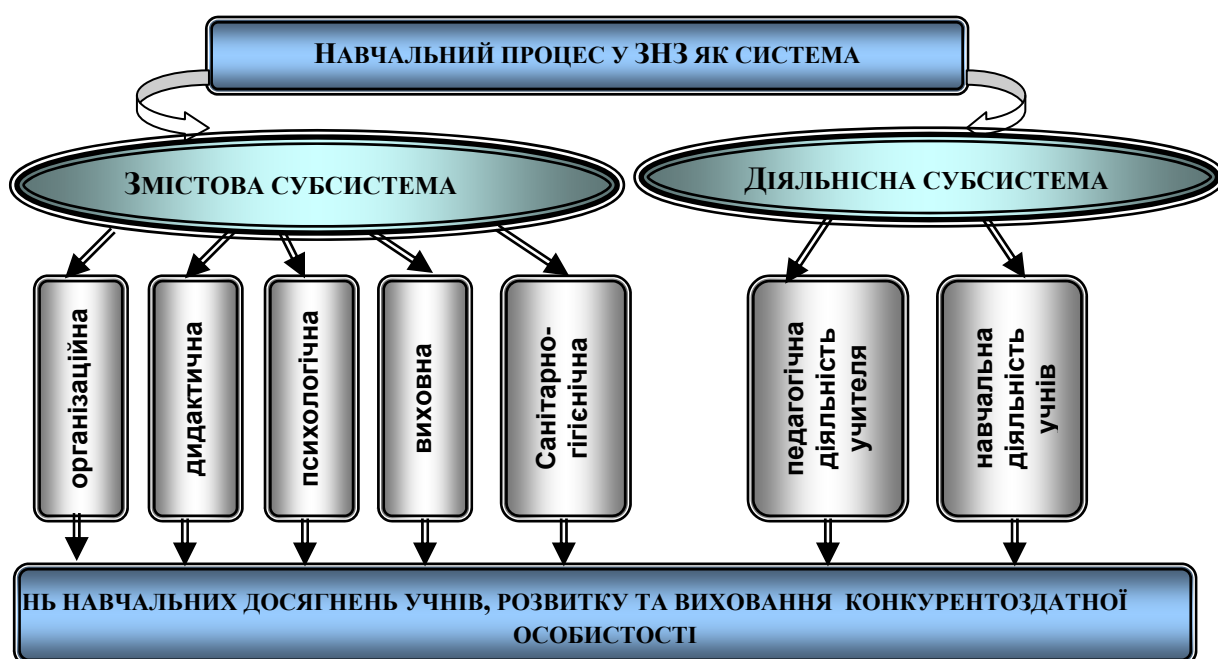

Рис. 3. Структурно-змістова модель навчального процесу в ЗНЗ як соціально-педагогічної системи

Зазначимо, що системний підхід до педагогічних процесів і явищ, не слід розглядати як панацею, тому що він органічно взаємодіє з іншими науковими підходами, зокрема – синергетичним.

Синергетичний підхід – один із пріоритетних наукових підходів, який широко використовується в соціально-педагогічних дослідженнях. Його основою є відносно нова наука – синергетика. Семантичне значення терміну «синергетика» у перекладі з грецької мови означає: «sun» (з, разом, спільно), «ergon» (робота, діяльність) [28,с.639]. Згідно з цим у наукових працях учених

«синергетика» тлумачиться як «узгоджена дія», «спільна дія», «співробітництво». Теоретичні основи синергетики, як нової наукової парадигми, розроблено групою фізиків у Брюсселі під керівництвом І. Пригожина. «Від буття до становлення – саме такою (за І. Пригожиним) є орієнтація нової парадигми, в контексті якої акцент переноситься з вивчення інваріантів системи, станів рівноваги на вивчення станів нестабільності, механізмів виникнення нового, народження та перебудов структур» [29, с. 47]. У 90-х роках ХХ-го ст. вийшли у світ праці А. Ю. Лоскутова і А. С. Михайлова «Введение в синергетику» [30]; Г. І. Рузавіна «Синергетика и диалектическая концепция развития» [31]. І Г. Хакен, зокрема вважає, що синергетика – це міждисциплінарний науковий напрям, що поєднує явища у відкритих, нелінійних, неурівноважених, складних системах різної природи, які можуть бути досліджені за допомогою математичного апарату. «У науковому розумінні, – пише Н. Булгакова, – синергетика – це теорія і методологія, що досліджує процеси самоорганізації, стійкості та відродження найрізноманітніших структур живої і неживої природи» [32,с.6]. В. Буданов окреслив основні принципи синергетики. У найпростішому варіанті ним запропоновано сім основних принципів синергетики: два принципи буття та п'ять принципів становлення. До принципів буття віднесено гомеостатичність та ієрархічність. П'ять принципів становлення – це: нелінійність, нестійкість, динамічна ієрархічність, незамкненість, спостережуваність [33, с. 48-49].

Досліджуючи філософські аспекти нелінійної еволюції складних систем, В. Лутай використовує синергетичний підхід. При цьому синергетику розглядає як сучасну наукову парадигму, що об'єднує знання про природу і людину, матерію і дух, на методологічних засадах якої створюється сутнісно нова картина світу. «Саме ця постнекласична наука спрямована на розкриття «складних механізмів виживання суспільства», на вирішення основного питання сучасної філософії» [34,с.100]. Автор вважає, що найважливішим здобутком синергетики є відкриття загальних закономірностей самоорганізації в розвитку всіх явищ буття, а також загальної тенденції до прогресу цієї

самоорганізації. Згодом зроблено висновок, що в історії природи і суспільства існує закономірність створення все більш складно упорядкованих систем. Зокрема, підкреслюється важливе значення синергетики для розгляду світоглядів і різних культур. Він пише: «Синергетична парадигма потребує деяких суттєвих змін у кожному із світоглядів та різних культур. Однак важливо, щоб ці зміни були не біфуркаційного, а еволюційного характеру, щоб вони здійснювалися шляхом неантогоністичної доброзичливої діалого-комунікативної взаємодії між представниками різних суперечливих між собою типів і видів світогляду» [34,с.57]. Важливою є думка автора про те, що застосування досягнень синергетики до реформування освітніх систем наближає нас до всебічно розвиненої особистості, яка може гармонійно поєднувати свої інтереси з загальними.

Синергетичний підхід уможливує здійснення міждисциплінарного дослідження лімінальності та «уможливлення» буття і мислення в контексті певних цілісностей (соціокультура буття людства на межі століть, комунікативний простір інформаційної культури, простір філософування як осмислення і становлення «можливого світу» тощо). Синергетична методологія вносить принципово нові сюжети у світоглядну теорію. Вона суттєво посилює позиції тих, хто діалектично сприймає та інтегрує світ, наголошує на таких фундаментальних принципах як взаємозв'язок і багатовекторний розвиток. Переваги синергетичного мислення полягають у тому, що воно забезпечує цілісність світобачення. Синергетика є могутнім системоутворювальним підґрунтям не лише нового розуміння світу взагалі, а й осмислення людської ситуації (наприклад, проблеми виживання людства у XXI столітті). Синергетика опирається на схожість основних рис процесів, які відбуваються в системах різної природи, а отже, на схожість математичних моделей цих процесів. Явище самоорганізованої критичності систем відкрили нещодавно П. Бак та його співробітники. Суть його сформульована так: «Системи різної природи, що складаються з великої кількості взаємодіючих елементів, природним чином еволюціонують до критичного стану, в якому доволі незначна

подія може викликати ланцюгову реакцію, що веде до катастрофічних змін у цій системі» [35,с.42]. О. Чалий підкреслює значущість синергетичного підходу в освіті: «Синергетичний підхід, використання його понять і методів сприяють більш повній реалізації основних дидактичних умов для організації та проведення навчального процесу на основі головних його принципів – науковості, систематичності, єдності конкретного й абстрактного, зв'язку теорії з практикою тощо» [36,с.3]. Синергетична інтерпретація освітніх систем дає уможливленню розуміння таких положень: причини і механізми виникнення та еволюції, рівень взаємодії освітніх систем із навколишнім середовищем, оптимальний режим функціонування цих систем. «Від часу виникнення будь-якої освітньої системи в ній закладений не лише механізм онтогенезу (програма системи), а й механізм філогенезу (програма зміни системи), який на певних етапах еволюції призводить систему до розквіту чи занепаду» [36,с.35].

Л. Ляшенко і А. Євтодюк розглядають можливості використання синергетичного підходу в освіті як органічної складової соціуму. Вони пишуть: «Кінець ХХ ст. відзначений початком злиття в єдине ціле навчання і роботи, поєднанням процесів набування все нових і нових фахових компетентностей і продуктивної праці. Освіта перестала бути короткочасним епізодом у житті громадян розвинених країн, вона все більшою мірою стає неперервною» [37, с. 134]. З огляду на це вперше в історії людства еволюція суспільства і системи освіти відбувається за нелінійним законом, що значно ускладнює точне передбачення розвитку і характеристик освітніх систем найближчого майбутнього. Цілком правомірним є висновок авторів щодо імперативу синергетичної парадигми: «Синергетика для складної системи «держава – освіта – громадськість» може стати надійним засобом посилення створених раніше методів й інструментарію планування та реалізації позитивних змін і вдосконалення» [37,с.134-135]. Особливо цінним, наголошує І. Г. Осадчий, для педагогіки є те, що синергетика допомагає дослідити, а потім спрогнозувати поведінку об'єктів в умовах постійних змін як довкілля, так і їхнього внутрішнього простору. Для кожного вчителя, і особливо управлінця, освоєння

надбань синергетики як методологічної основи сучасної педагогіки є не просто предметом приватного інтересу, а чинником професійного зростання та успішної діяльності [38].

Розвиток будь-якої системи визначається як процес її зміни, який супроводжується переходом від нижчого до вищого, від простого до складного і від менш організованого до більш організованого. Здавалось би, що на цій основі можна легко прогнозувати майбутнє з допомогою фундаментальних законів розвитку. Однак у соціальній сфері виклик XXI ст. полягає в усвідомленні теорії синергетики і пов'язаного з нею ключового положення про відкритий характер соціальних систем, які взаємодіють одна з одною не тільки в формі боротьби протилежностей, яка раніше вважалася єдиним способом розвитку, але й у співпраці. Відкрита система освіти має підвищену здатність до прогресивного розвитку засобом «самоопилення» передовим досвідом, що формується під впливом потреб суспільства і людини, які постійно зростають.

Синергетична концепція передбачає перехід від закритої до відкритої системи освіти. Згідно з теорією синергетики початком процесу самоорганізації служать випадкові відхилення системи від рівноваги – флуктації. Ними потрібно управляти з тим, щоб забезпечити взаємодію між процесами самоорганізації і організації. З позицій теорії синергетики освіта означає, що смисл і значення принципово не можуть бути повідомлені нам у готовому вигляді, задані ззовні. У навчанні ніхто не може зрозуміти що-небудь за іншого чи замість іншого. Ефективне навчання відбувається лише за умови самонавчання. При цьому змінюється роль учителя. Синергетика освіти потребує інтеграції різних галузей знання, навчальних курсів. Вона передбачає їхню інтеграцію в глобальні проблеми сучасної цивілізації. Перехід до відкритої системи освіти пов'язаний з низкою труднощів об'єктивного і суб'єктивного характеру: змінювати психологію людини, адаптувати до умов ринкової економіки її ділові здібності і професійний фах. Суб'єктивний фактор пов'язаний з особистістю вчителя: він не тільки джерело інформації, її транслятор, а моральна особистість. «У

відкритій системі, в т.ч. освіті, є можливість для прояву особистої думки, погляду, вибору свого життєвого шляху, побудови власної кар'єри. Мета сучасного суспільства і цивілізації в цілому полягає в тому, щоб виховати людину, здатну здійснити стратегічний, професійний і життєвий вибір, слідувати йому.

Взаємозв'язок синергетики освіти розглядається І. Стекловою. З огляду синергетики основними умовами саморозвитку і розвитку системи є: наявність елементів; відкритість системи, що забезпечує постійний приток енергії; зусилля відхилень від нестійких її станів і перевищення ними деяких критичних значень; нелінійність управліннь; кооперативна поведінка елементів системи. Нині розрив науки і освіти є свідком тих проблем, які наука робить спробу розв'язати. Зв'язок науки і освіти став набувати все більшою мірою одностороннього характеру: завдання освіти обмежувалося трансляцією знань, здобутих наукою. Однак в умовах інформаційного суспільства залежність освіти від науки стає тормозом у розвитку обох систем [39,с.23]. Принциповим тут є те, що галузь освіти розглядається як єдина самоорганізувальна та саморозвивальна система континууму: «освіта-наука-виробництво». З позицій синергетичного підходу висвітлюються в літературі питання методики викладання соціогуманітарних дисциплін М. Недюхом. Він вважає, що предмет методики викладання соціогуманітарних дисциплін треба визначати, виходячи із пізнання та використання закономірностей педагогіки і дидактики; розробки та застосування методів, організаційних форм, засобів, прийомів, технологій тощо. Це забезпечить формування світогляду, методології пізнання, культури особистості; сприятиме гуманітаризації та гуманізації освіти як важливих чинників переходу суспільства до нового соціального виміру, основою якого є професійно підготовлена особистість здатна до соціокосмічних орієнтацій та пріоритетів розвитку. Гуманітаризація і гуманізація освіти працюють на майбутнє і людину в ньому як творця умов свого життя і діяльності, своєї вічності й неповторності в космосі, формують «...цивілізаційну компетентність як здатність знайти відповідь на проблеми ХХІ століття» [40, с. 64-65].

Синергетика в останні роки ХХ ст. стала проникати у всі аспекти освіти, виховання та розвитку особистості. Тому цілком правомірно, що синергетичний підхід широко використовується в управлінні виховною системою школи, яка включає: мету, концепцію, діяльність, що забезпечує їх реалізацію; суб'єкт діяльності, який її організовує і бере в ній участь, відносини між суб'єктами діяльності; середовище системи і управління, що забезпечує інтеграцію компонентів в цілісну систему і розвиток цієї системи. Виховна система не може існувати без певної уніфікації, стандартизації поведінки суб'єктів, без відтворення ситуацій, що повторюються, без єдності дій і цілей її суб'єктів. Цілісність виховної системи і властивість до самоорганізації породжують суперечності між компонентами системи та її суб'єктами, що і є фактором збурення та розвитку системи, тому що в ній зароджується суперечність. Виховна система стає нестійкою і за цих умов необхідна корекція її компонентів та зв'язків між ними. Процес розвитку виховної системи значною мірою визначається тим, наскільки вона є власне самоорганізуючою системою.

Аналіз теорії і практики функціонування й розвитку виховних систем сучасного загальноосвітнього навчального закладу дає підставу для висновку, що вони є досить різноманітними. Ознаки їх відмінностей детермінуються специфікою теорії, покладеної в основу розробки концепції виховання. Однак, розмаїття виховних систем лише незначною мірою охоплює досить важливу їх складову – виховання учнів засобом реалізації навчального матеріалу. Адже виховні компоненти навчального процесу інтегруються у процесі діяльності учителя та учнів як його основних суб'єктів.

Синергетичний підхід до навчального процесу як педагогічної системи, аналізу його якості полягає в інтеграції його системоутворювальних компонентів (змістових, діяльнісних, умов здійснення), оцінці їх реалізації у зіставленні з кінцевим результатом – набутою учнями освітою, елементами вихованості, розвитку, життєвою компетентністю. Він реалізується у двоаспектній площині, що зумовлюється об'єктом домінуючого спостереження в процесі навчання. Якщо об'єктом переважного спостереження

на є педагогічна діяльність учителя, то її якість з позицій синергетичного підходу доцільно оцінювати такими параметрами:

- знання і розуміння вчителем сутності синергетики як нової освітньої парадигми, побудованої на інтеграції основ наук, як міждисциплінарної науки;
- раціональне визначення вчителем змісту та обсягу навчального матеріалу на основі інтеграції інноваційних ідей, теорій, понять окремих галузей наук, споріднених з предметом і темою, яку він викладає;
- виявлення і реалізація міжпредметних зв'язків, які споріднені з розкриттям змісту теми навчального предмету на засадах сутності синергетики як системоутворювального підґрунтя нового розуміння світу, осмислення соціально-економічних, екологічних, валеологічних, гуманітарних проблем, зокрема проблем виживання людства у XXI;
- реалізація змісту навчального матеріалу на основі синергетичних принципів: науковості, систематичності, єдності конкретного і абстрактного, зв'язку теорії з практикою;
- орієнтація учнів на об'єктивне поєднання у майбутньому в єдине ціле навчання і праці, набуття новітніх компетентностей, неперервність навчання протягом усього життя;
- створення в процесі навчання середовища «розкріпачення» учнів з метою їх самовираження і самоутвердження; пам'ятати, що у навчанні ніхто не може будь-що засвоїти за іншого чи замість іншого;
- викладання навчального матеріалу з позицій синергетики означає, що надбання учнями освіти, осмислення її значення не можуть бути повідомленими учням у готовому вигляді, задані ззовні – вони є результатом самонавчання;
- синергетика освіти передбачає інтеграцію наук з глобальних проблем сучасної цивілізації.

Якщо об'єктом переважного спостереження є навчальна діяльність учнів та її результативність, то з позицій синергетичного підходу її слід оцінювати такими параметрами:

- активність і свідоме залучення учнів до процесу навчання, сформованість у

них навичок самонавчання;

- засвоєння системних знань учнями на основі інтеграції наук і міжпредметних зв'язків, які реалізуються на синергетичних засадах;
- формування синергетичного мислення учнів, яке забезпечує цілісність світобачення;
- розвиток в учнів діалектичного і цілісного сприймання світу на основі фундаментальних принципів взаємозв'язку та багатовекторного розвитку;
- використання синергетичного підходу до формування всебічно розвиненої особистості, яка гармонійно поєднує свої інтереси із загальнолюдськими;
- забезпечення реалізації виховних елементів змісту та методів навчального процесу, які інтегруються у ньому, в т. ч. у взаємодії вчителя і учнів;
- якість засвоєння знань учнів на уроці оцінюється станом досягнення триєдиної мети навчання, виховання та розвитку, набуття ними освітніх компетентностей у межах державного стандарту та понад ним.

Отже, загальноосвітній навчальний заклад в соціумі сучасної України та багатогранної системи освіти відіграє вирішальну роль у подальшому розвитку системи освіти на синергетичних засадах. При цьому він виступає як активна соціально-педагогічна система.

Використана література

1. Социология: наука об обществе / Под общей редакцией проф. В.П.Андрущенко, проф. Н.И.Горлача. – Харьков, 1996. – 688 с.– С. 546.
2. Уемов А.И. Логика и методология системных исследований. – К.: Высш.шк.,1977. –255 с.
3. Блауберг И.В., Садовский В.Н., Юдин Э.Г. Системный подход в современной науке // Проблемы методологии системного исследования. – М.: Мысль, 1970. – С.7 - 48.
4. Сараев А.Д. Проблемы системности в философии и антропологии. – К., 1993. – 238 с.
5. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. – М.: Политиздат, 1981. – 462 с.
6. Кузьмин В.П. Принципы системности в теории и методологии К.Маркса. – М.: Политиздат, 1980. – 312 с.
7. Кузьмина Н.В. Понятие «педагогическая система» и критерии ее оценки // Методы системного педагогического исследования: учеб. пособие / Под ред. Н.В.Кузьминой.– Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1980. – 172 с.

8. Устич С.Г. Системне дослідження суспільства. – Львів: Світ, 1992. – 136 с.
9. Гончаренко С.У., Мальований Ю.І. Соціально-педагогічні проблеми розбудови української школи // Рідна шк. – 1993. - № 4. – С.51-56.
10. Гончаренко С.У., Пастернак Н.В. Проблема підвищення теоретичного рівня освіти // Педагогіка і психологія. – 1998.- № 2. – С.16–30.
11. Бондар В.И. Управленческая деятельность директора школы: дидактический аспект. – К.: Рад. шк., 1987. – 156 с.
12. Сисоєва С.О. Основи педагогічної творчості вчителя. – К.: ВПОЛ, 1994. – 112 с.
13. Островерхова Н.М., Даниленко Л.І. Ефективність управління загальноосвітньою школою:соціально-педагогічний аспект . – К.: Вид-во «Школяр», 1996. –302 с.
14. Ушинський К.Д. Теоретичні проблеми педагогіки // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. – К.: Рад. шк., 1983. – Т.1. – 489 с.
15. Макаренко А.С. Проблемы воспитания в советской школе // Избранные произведения в 3 т. – К.: Рад. шк., 1984. – Т.3. – С.91-94.
16. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибрані твори в 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т.2. – С. 158-416.– 670 с.
17. Гнатюк В.М. Управління системою національного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Сталь, 2001.– 299 с.
18. Новикова Л.И. Школа и среда.–М.: Знание, 1985. – 77 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Педагогика и психология; № 8).
19. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Довіра, 1992. – 141 с.
20. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Полтав. вісн., 1994. – 191 с.
21. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання:Наук.-метод.посіб.–К.:ІЗМН,1998.–204с.
22. Оконь В. Введение в общую дидактику. – М.: Высш. шк., 1990. – 382 с.
23. Дидактика современной школы: Пособие для учителей / Под ред. В.А. Онищука.– К.: Рад. шк., 1987.– (Пед. б-ка). –351 с.
24. Ильина Т.А. Структурно-системный подход к исследованию педагогических явлений // Результаты новых исследований в педагогике.– М., 1997.– С.66–72.
25. Островерхова Н.М. Системный подход к изучению деятельности учителя: Метод. реком. – К., 1980. – 37 с.
26. Островерхова Н.М. Аналіз уроку: концепції методики і технології. – К.:ТОВ Фірма «ІНКОС», 2003. – 351 с.
27. Словарь иностранных слов / Под ред. И.В.Лехина и проф.. Ф.И.Петрова.– М.: Гос. изд - во иностр. и нац. словарей, 1954.– 853 с.

28. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / Пер. с англ. Ю.А.Данилова; Общ. ред. и послесл. В.И.Аршинова и др. – М.:Прогресс, 1986. – 431с.: ил.
29. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физ. науках / Пер. с англ. Ю.А.Данилова; Под ред.Ю.Л.Климонтовича. – М.: Наука, 1985.– 327 с.
30. Николас Г., Пригожин И. Познание сложного: Введение / Пер. с англ. В.Ф.Пастушенко. – М.: Мир, 1990.– 344 с.
31. Лоскутов А.Ю., Михайлов А.С. Введение в синергетику. – М.: Наука, 1990. – 269 с.
32. Рузавин Г.И. Синергетика и диалектическая концепция развития // Филос. науки. – 1989. - № 5.– С. 11-21.
33. Добронравова И.С. Синергетика: становление нелинейного мышления. – К.: Лыбидь, 1990. – 147 с.
34. Булгакова Н. Синергетичний підхід у системі освіти // Завуч. – 2001. – № 36. – С.8.
35. Буданов В. Синергетичні стратегії в освіті // Вища освіта України. – 2003. - № 2. – С.46–53.
36. Лутай В. Про організаційні заходи розроблення синергетичної парадигми та її впровадження в освітні системи // Вища освіта України. – 2002. - № 2. – С.53–59.
37. Bak P. How nature: the science of self-organized criticality. – Springer Vettered. New York, inc., 1990.
38. Чалий О. Синергетика: інтеграційні тенденції в освіті та науці // Пед. газ. – 2005. - №1.– С.3-8.
38. Ляшенко Лариса, Євтодюк Антоніна. Синергетика і освіта ХХІ ст. // Освіта і управління. – Том 5. – Число 3. – 2002.– С. 127-135. – 208 с.
39. Осадчий І. Замість передмови, або про синергетику як чинник професійного зростання вчителя // Завуч. – 2001. - № 36 – С. 4.
40. Смирнов И.П. Синергетика открытого профессионального образования // Мир образования – образование в мире. – 2002. - № 4. –С.3–17.
41. Стеклова И. Синергетика в науке и образовании // Вестник высшей школы. – 2002. - № 6. – С.22–26.
42. Недюх М. До питання про предмет методики викладання. (Постнекласичні та синергетичні аспекти) // Вища освіта України. – 2003. - № 3. – С.35–44.–